

SOCIOLOGIA V MAĎARSKU

ANDRÁS HEGEDŰS (Riaditeľ Sociologického výskumného strediska, Budapešť)

V maďarských novinách a časopisoch sa v posledných rokoch veľa hovorí o sociológii. Filozofi sa pokúšajú stanoviť jej miesto v systéme sociálnych vied; zástupci rôznych profesií — právnici, ekonómi, historici, architekti atď. — sa dožadujú sociologických výskumov, aby sa mohli vysvetliť sociálne problémy, o ktorých predtým mysleli, že ich budú môcť skúmať pomocou metód svojej vlastnej vedy.

Sociológiu zaradili do vyučovacích plánov vysokých škôl a univerzít; ozývajú sa hlasy, žiadajúce zriadenie samostatných fakúlt sociológie, oprávnených udeľovať akademickú kvalifikáciu; na dvoch budapešťianskych univerzitách sa zriaďujú katedry sociológie. Medzitým v rastúcej miere uskutočňujú sociologický výskum rôzne orgány; účelom tohto výskumu je pripraviť čo najlepšiu základnú bázu pre rôzne spoločenské a hospodárske rozhodnutia. Niet pochybností, že tento trend súvisí predovšetkým so zmenami, ktoré nastali v poslednom desaťročí v politike väčšiny socialistických krajín, v marxisticko-leninských stranách a v samom marxizme ako vede; ide tu o zmeny, ktoré si nevyhnutne vyžadujú maximálne množstvo znalostí o spoločnosti, znalostí, ktoré zodpovedajú realite a ktoré jasne odzrkadľujú podstatné momenty pokroku.

Pokus o vývoj sociológie sa musí vidieť s týmto sociálnym pozadím, lebo bez neho nič je možné pochopiť, čo všetko sa po tejto stránke odohralo v poslednom desaťročí v Maďarsku, a takisto nie je možné zaujať správne stanovisko v diskusiách prebiehajúcich okolo tejto tematiky.

Nie je náhoda, že bola to filozofická veda, ktorá ako prvá žiadala vývoj marxistickej sociológie a ktorá ju aj prvá definovala. Od filozofov sa žiadalo, aby vyvodili všeobecné závery z modernej analýzy socialistickej spoločnosti a aby nenapomáhali zariadeniu nedokázateľných téz do „vedy“.

Táto požiadavka sa čoraz viac zdôrazňovala a konkrétny sociologický výskum sa stal imperatívnym. Zrejme nešlo však iba o zdôraznenie konkrétneho výskumu, ale tiež o vytvorenie jednej vedy (resp. skupiny vied) do istej miery novej, totiž sociológie, bez ktorej by konkrétny sociologický výskum bol sotva schopný dosiahnuť efektívne výsledky a zostal by na úrovni empirizmu.

Stále ešte prebiehajú diskusie o tom, aké miesto má mať sociológia v systéme marxistických spoločenských vied. Podľa mojej mienky možno jej špecifický predmet najsprávnejšie definovať nasledovne: špecifickým predmetom sociológie je konkrétny vzájomný efekt medzi materiálno-ekonomickými a vedomo-ideologickými vzťahmi alebo ešte správnejšie, skúmanie sociálnych javov a inštitúcií, ktorých špecifický charakter môže byť vystihnúť jedine výskumom vzájomných efektov medzi materiálno-hospodárskymi a vedomo-ideologickými vzťahmi. Alebo, ak chceme ísť na túto vec inou cestou, sociológia skúma podstatné a opakujúce sa súvislosti medzi materiálno-hospodárskymi a vedomo-ideologickými vzťahmi, ktoré môžeme označiť ako zákony sociológie.

V krajinách východnej Európy sa začala sociológia ako samostatná veda vyvíjať neskoršie a v inej sociálnej a politickej situácii ako v priemyselnených krajinách západnej Európy, kde skôr dozreli podmienky kapitalizmu. V Maďarsku sa vyvinula hneď na začiatku tohto storočia z iniciatívy buržoázných radikálov, a bola — čo sa týka vytýčenia jej cieľa — v podstate pokroková. Ervin Szabó, Oszkár Jászai a Róbert Braun chceli rozpracovať sociológiu, aby ju mohli použiť v zásade pokrokovom politickom boji buržoázneho radikalizmu a aby vedeckými prostriedkami dokázali neudržateľnosť sociologického obrazu, ktorý vytvorili oficiálne uznaní akademici a profesori vtedajšieho polofeudálneho Maďarska, t. j. obrazu, ktorý vo všetkých svojich aspektoch slúžil reakčným cieľom.

V prvých dvoch desaťročiach tohto storočia maďarské sociologické publikácie charakterizoval eklekticizmus. V týchto prácach možno nájsť tézy rôznych vedúcich sociologických škôl predchádzajúceho storočia, ale nevidíme žiadny pokus o vytvorenie súhrnného teoretického systému. Nie je ťažké kritizovať tieto úsilia, v to počítajúc aj hodnotné a zaujímavé práce Róberta Brauna o sociológii vidieka, ktoré sa ešte dnes citujú; ale ak uvažujeme o tom, v akom období boli tieto práce napísané, musíme týmto sociológom priznať aspoň sociálnu pokrokovosť a niektorým z nich dokonca modernosť.

Po zlyhaní prvej proletárskej revolúcie v Maďarsku sa sociológia stala kompromitovanou v očiach úradných osobností, predovšetkým preto, lebo jej exponenti boli účastníkmi ľavičiarkeho hnutia. Je to jedna z príčin toho, že pokrokové sociálne hnutia, ktoré mali svoje začiatky po roku 1930, nesiahali späť do tradičných škôl sociológie, ale sa priblížili problémom sociológie pomocou vtedy sa vyvíjajúcej empirickej sociálnej štatistickej metódy a používajúc sociografickú metódu publikovali predovšetkým literárne sociografie. Tento trend fakticky zapadá do obdobia, v ktorom empirická metóda nadobudla medzinárodné uplatnenie a v ktorom — oproti „veľkým sociologickým teóriám“ — prevládala skepticizmus, pričom sa usilovalo o obmedzenie sociologického výskumu na užšie problémy a na užšie jednotky spoločnosti, veľmi často na výskum životných podmienok jednotlivých obcí a rodín. Dokonca aj v západnej Európe prišli namiesto teoretických generalizácií monografické práce. V Maďarsku to neboli profesionálni sociológovia, ktorí začali pracovať v sociológii, ale spisovatelia, ktorí zamietli tézu, podľa ktorej „umenie je intuitívnym poznaním“ (Benedetto Croce), a ktorí sa pokúsili poznať a vo svojich prácach odzrkadľovať maďarskú sociálnu realitu videnú z viacerých strán, pričom sa rovnakým spôsobom opierali o literatúru i o vedu.

Táto snaha bola obzvlášť badateľná v prácach populistických spisovateľov, ktorí vytvorili jedinečný žáner literárnych sociografií a dosiahli značné ocenenie tohto druhu literatúry. Ich cieľom bolo znovu objaviť vidiecku (dedinskú) spoločnosť a robili to nielen preto, aby našli porozumenie, ale s výslovnou snahou o zmenu a zlepšenie. Títo skúmatelia maďarského dedinského života mali v úmysle skúmať život sedliakov a oboznámiť verejnosť so spiatočníckymi a neľudskými podmienkami, v ktorých poľnohospodársky proletariát a dokonca aj malí gazdovia a chudobní sedliaci živorili.

Literárne tradície výskumu vidieckeho života majú ešte dnes svoj vplyv. V posledných desiatich rokoch — v dôsledku snahy získať bohatšie znalosti o sociálnej realite — sa opäť vyvinul plodný a mnohostranný trend literárnej sociografie, ovplyvňujúci celý kultúrny život Maďarska. Po stránke jej sociálnych koreňov je táto literárna činnosť príbuzná „vedeckej“ sociológii; obidve vznikli na základe tej istej sociálnej potreby a majú mnoho navzájom sa podobajúcich funkcií, hoci ich spôsob vyjadrenia a prostriedky používané k poznaniu reality sa podstatne líšia.

Konflikt medzi vedeckými metódami sociológie a literárnou sociografiou, ktorá sa domáha „totality“, stále ešte jestvuje (tento konflikt sa pravdepodobne z času na čas umele priestruje). V dnešnej kontraverzii medzi sociológiou a literárnou sociografiou a v diskusiách o tejto kontraverzii, o ktorej sa v rôznych maďarských časopisoch často píše, možno ľahko objaviť mnoho myšlienok a ideí siahajúcich späť do tridsiatych rokov. Ďalekosiahly je záujem o štúdie, ktoré porovnávajú a stavajú proti sebe možnosti a obmedzenia sociológie, literárnej sociografie a literatúry, ak ide o poznanie a riešenie problémov sociálnej reality.

Sociológia a teória socializmu

Opísaný vývoj sociológie môže rôznym spôsobom hrať dôležitú úlohu v socialistických spoločnostiach; možno rozoznať najmenej tri v určitej miere odlišujúce sa funkcie: službu sociálnej teórii, sociálnej praxi (administrácii) a sebahodnotenie (self-assessment).

Historický materializmus, sociálna teória marxizmu, takisto ako politická ekonómia, všeobecná veda ekonómie, sa vyvinuli v období kapitalizmu. Marx, Engels a dokonca ani Lenin nemohli vypracovať konkrétnu štúdiu o vývoji plne vyvinutej socialistickej spoločnosti, keďže sociálno-ekonomická forma spoločnosti v ich dobe ešte neexistovala v plnom štádiu vývoja; z tohto dôvodu mohli usudzovať o podstatných charakteristických črtách novej sociálno-ekonomickej formy iba z vývojových tendencií, ktoré mohli stanoviť na základe štúdia „predhistórie“ ľudstva.

Dnes sme však dosiahli už taký stupeň spoločenského vývoja, keď socialistické spoločenské podmienky sa stali dominantnými v početných európskych a ázijských krajinách, vrátane takých, ktoré mali pomerne silne vyvinutý priemysel už vtedy, keď bol v nich zriadený socialistický systém. Socialistické výrobné vzťahy začínajú prevládať aj v niektorých novšie oslobodených a v početných nových, teraz osamostatnených, predtým koloniálnych a polokoloniálnych krajinách.

Terajšie dimenzie a variácie socialistickeho vývoja dávajú sociológom možnosť robiť dobre fundované teoretické závery zo sociálneho výskumu. Čiže inými slovami vývoj socialistických podmienok produkcie v mnohých krajinách umožňuje, aby vedci overili niektoré apriórne teoretické názory marxizmu.

Pravda, aby sa mohli robiť takéto teoretické závery, treba vedecky sledovať cestu od teórie k praxi (overenie) alebo opačne, sledovať cestu od praxe späť k teórii (generalizácia). V minulosti bolo veľa medzier a prerušení v tomto podstatnom procese, a to v prvom rade preto, lebo — z politických príčin — neexistoval priamy základný sociálny výskum, potrebný pre teoretickú generalizáciu; avšak nielen sociologický výskum bol zanedbaný, ale nebolo ani hospodárskeho výskumu, ani výskumu novej histórie.

Sociológia môže vypracovať a obohatiť svoju teóriu iba tak, ak môže ísť ďalej ako empiricismus konkrétneho sociologického výskumu. Zatiaľ však vidíme dokonca aj v marxistickej sociológii stopy úzkych empirických trendov, ktoré prevládali — najmä v rokoch päťdesiatych — v západnej sociológii.

Sociológia v službách administrácie

Ak sociológia má pomáhať sociálnej praxi, tak je to požiadavka, ktorá neprotirečí tomu, čo sme už povedali. V socializme je zvlášť dôležité, aby orgány spoločnosti, povolané rozhodovať, mali k dispozícii všetky prístupné informácie, ktoré im umožňujú vidieť vopred účinky navrhnutých opatrení, a aby mali takýmto spôsobom možnosť voliť najvýhodnejší variant.

Vrstvy alebo skupiny spoločnosti, ktorých sa dotýkajú tieto rozhodnutia, budú mať svoje názory o správnosti a účinnosti týchto opatrení; a ich posudok je obvykle motívom individuálneho chovania sa (behaviour) a individuálnych rozhodnutí, takže ich posudok predurčuje ich činy. Opatrenia majú často priamy vplyv na vzájomný pomer ľudí, na normy ich správania sa a hodnotenia postojov čiže na sféru, ktorá nepodlieha vplyvu ekonomickej vedy, ale reprezentuje pole sociológie. Vo väčšine prípadov sa dokonca zdá, že očakávaný hospodársky efekt sprostredkovaný touto sférou bol do určitej miery zdeformovaný v dôsledku prenosu touto cestou.

Praktickú účinnosť dnešnej sociológie možno dokázať nespočetnými príkladmi. Avšak sociológia môže vykonať túto funkciu účinne iba vtedy, ak teória a prax sú integrované. Jediné s jej kompletným aparátom bude sociológia schopná poskytnúť účinnú pomoc praxi administratívnych spoločenských vodcov. Empirický prieskum, ak je odlúčený od teórie, alebo úzko aplikovaný prieskum verejnej mienky nie sú dostačujúce, hoci nemožno pochybovať o potrebnosti a prospešnosti obidvoch.

Nevytyčujeme si nereálny cieľ, ak chceme, aby aj v Maďarsku boli čo najskôr zriadené informačné strediská, ktoré pomocou pohotových údajov by mali pomáhať administratívnym orgánom, ak potrebujú pomoc sociológie a iných sociálnych vied. Pravda, aj táto činnosť nového typu, ktorá sľubuje významné zlepšenie úrovne administratívneho riadenia, sa môže ľahko zbyrokratizovať, ak nebude podopretá dôkladnou teoretickou prácou. Z tohto vyplýval základ oprávnenej Millsovej kritiky proti „survey“ praktikám amerických sociológov; tú istú obavu dal najavo poľský sociológ Bauman v jednej zo svojich posledných prác, kde sa vyjadril, že sa neustále objavuje nebezpečenstvo „managerskej“ sociológie, odlúčenej od teórie.

Tí, ktorí si želajú, aby sociológia poskytovala praktickú pomoc, musia trvať nielen na tom, aby sa robil konkrétny sociologický výskum, ale aj na tom, aby teoretické zmýšľanie bolo jej základným kameňom.

Sociológia v službách sebahodnotenia (self-assessment) spoločnosti

Socialistická spoločnosť sa dostala do takého štádia vývoja, v ktorom sa pokrok stal závislým od realistického, vedecky fundovaného sebaopoznania (self-knowledge).

Socialistické podmienky poskytujú objektívne možnosti pre harmonický vývoj vzťahov medzi individuum a spoločnosťou a zabraňujú odcudzeniu, ktoré je také charakteristické pre ľudské spoločnosti s triednym zriadením. Pravda, sama objektívna možnosť ešte neznamená faktickú realizáciu; v socializme ešte stále čiastočne pôsobia objektívne, ako aj subjektívne faktory, ktoré hatia proces a ktoré mnohými cestami narušujú vzťahy medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Tieto faktory sú ešte stále prameňmi konfliktov.

Základné úlohy socialistického systému nijako nie sú obmedzené na optimálne uspokojenie sociálnych potrieb materiálnymi tovarmi. Je tu aj živá potreba mnohostrannej humanizácie sociálnych vzťahov; je to predpoklad, ktorý si vyžaduje realistické sociálne, politické a hospodárske sebahodnotenie a neobmedzuje sa na špecifické aspekty. Mnohostranný vývoj sociálnych vzťahov a vedomosti získané každodennou činnosťou hrajú tu najdôležitejšiu úlohu. Toto vzájomné spojenie naznačuje dvojitú úlohu sociológie: zadovážiť si vedomosti o spoločnosti nielen preto, aby sa získal realistický obraz spoločnosti, ale aj preto, aby sa zlepšil vzájomný vzťah medzi jednotlivcom a spoločnosťou.

Už v tejto počiatočnej fáze sociologického výskumu sme museli v Maďarsku zmeniť svoj názor, podľa ktorého konkrétny sociologický výskum je jedstrannou metódou, závislou od metódy typu „inquiry“ a „interview“, lebo sa začali množiť prieskumy (surveys) dotazníkového typu, ktorým nepredchádzalo nijaké mnohostranné štúdium skúmanej tematiky, nijaký výber a žiadne použitie najvhodnejšej techniky a metódy, nijaká úvaha o starostlivo premyslených možnostiach výskumu. Čoraz viac sa presadzuje názor, že jednostranná a nepremyslená aplikácia „inquiry“ a „interview“ metód nemôže poskytnúť spoľahlivé výsledky a môže viesť výskum nesprávnym smerom až do tej miery, že celý sociologický výskum bude kompromitovaný.

Vzhľadom na komplexnosť sociálnej reality sociologický výskum si vyžaduje vysoko komplexnú metódu. V priebehu väčšiny takýchto výskumov treba použiť všetky sociálno-ekonomické štatistiky, ktoré sú po ruke, treba ďalej použiť doplnky štatistických údajov, techniku zistenia verejnej mienky, interviewy a dotazníky, skupinové diskusie, pozorovania, experimentáciu; okrem toho treba analyzovať kompletný jestvujúci materiál pomocou výsledkov výskumu, získaných najmodernejšími matematickými a štatistickými metódami. V spojitosti s jednou zo spomenutých metód chcem zdôrazniť, že teraz sa veľmi usilujeme o zlepšenie matematického vzdelania sociológov výskumníkov. Toto úsilie je umožnené tým, že sa matematika na maďarských univerzitách vyučuje na pomerne vysokej úrovni, a už teraz máme mnoho významných maďarských matematikov, ktorí vypracúvajú možnosti ako aplikovať matematiku na sociálne vedy.

Každá veda — a sociológia pravdepodobne ešte viac ako mnoho iných vied — je ohrozená nebezpečenstvom, že nikdy nebude môcť dostatočne preniknúť pod povrch. V takomto prípade budú získané iba banálne výsledky, nech sú jej matematické kalkulácie aj najmodernejšie. Kritici majú všetky príčiny zavrhnúť tento typ výskumu, poskytujúci výsledky také evidentné, že by sa mohli získať obyčajným zdravým rozumom bez komplikovaného vedeckého bádania.

Podmienky pre pokrok v sociológii

„Externé“ podmienky pre vývoj marxistickej sociológie v Maďarsku sa v posledných rokoch zlepšili. Príslušné orgány Maďarskej socialistickej strany pracujúcich a Maďarskej akadémie vied sa stali vedúcimi faktormi tohto vývoja. Teraz veľmi záleží na tom, aby sa vytvorili vhodné interné podmienky.

V každej socialistickej krajine — a v tomto prípade tiež v Maďarsku — najväčším problémom je výchova sociológov-výskumníkov, najmä ak sociológovia neboli vychovávaní na univerzitách, alebo ak sa výchova po dlhší čas nerobila. Pri takomto stave sa sociológovia vyberajú z radov príslušníkov rôznych profesií, kvalifikovaných v iných sociálnych vedách, ktorí majú záujem a sklon praktizovať marxistickú sociológiu. V Maďarsku a v mnohých iných socialistických krajinách sú to predovšetkým filozofi, ekonómovia, historici a psychologovia, ktorí sa dávajú na sociologický výskum. Väčšina z nich získala svoje sociologické vedomosti a techniku autodidaktickým spôsobom. Profesionálna výchova sociológov je urýchlená tým, že sa čoraz väčšiemu počtu maďarských vedcov dostáva príležitosť študovať sociológiu a sociologické inštitúcie v západných krajinách a zúčastňovať sa na profesionálnych diskusiách rôznych medzinárodných seminárov. Tieto skúsenosti treba samozrejme podrobiť kritickému hodnoteniu, a takto získať vedecké výsledky.

Veľmi dôležité je, aby bol zriadený medzinárodný inštitucionálny rámec pre výchovu sociológov, ktorý i keď nemôže riešiť, môže však urýchliť výchovu kvalifikovaných sociológov v rámci toho-ktorého národa.

Po tejto stránke je situácia v našej krajine celkom zvláštna, ba možno povedať groteskná. Zatiaľ čo sa pomocou rôznych opatrení vytvorili možnosti dosiahnuť špeciálnu postgraduálnu kvalifikáciu v sociológii, stále ešte neexistuje systematická sociologická výchova a systemizované vyučovanie sociológie na maďarských univerzitách. Podmienky ešte nie sú zrelé pre vývoj špeciálnych sociologických pracovísk pre výchovu sociológov, ako je to v Poľsku, ale už je daná možnosť, aby v určitých profesiách, v ktorých znalosť sociológie má zvláštny význam, bola sociologická výchova zabezpečená pomocou koncentrácie jestvujúceho vyučovacieho personálu; vyučovanie sociológie má byť takýmto spôsobom včlenené do vysokoškolského a univerzitného programu. Bolo by to samozrejme iba prechodné obdobie, lebo vývoj socialistickej spoločnosti je už zrelý na to, aby sa v nej sociológia stala osobitnou samostatnou profesiou. Rôzne inštitúcie potrebujú ľudí takto kvalifikovaných pre celý rad úloh (personál, problémy zamestnania, sociálna žurnalistika a pod.).

V Maďarsku — vzhľadom na opísanú zvláštnu situáciu — je veľkým problémom prevychovať už teraz značný počet takých ľudí, ktorí v rôznych inštitúciách robia sociálne prieskumy (survey) na základe svojich náhodilých, niekedy veľmi slabých profesionálnych vedomostí, a ktorí zbierajú sociologické údaje skôr s dobrou vôľou než s profesionálnou vzdelanosťou. Prvým riešením problému ich výchovy bolo, že v rámci postgraduálnej inštitúcie Vysokej školy ekonomickej sa prvý raz konal v rokoch 1964—1965 špeciálny kurz pre metodológiu a techniku sociologických prieskumov. Je veľmi žiadúce, aby len tí ľudia, ktorí majú už minimálne potrebné znalosti a ktorí sa na tomto kurze zúčastnili, boli pripustení k uskutočňovaniu sociologických prieskumov. Tým by sa riešil problém „dotazníkovej choroby“; docielilo by sa zníženie počtu takýchto sociologických prieskumov, na druhej strane však určite by sa zvýšila úroveň prieskumov skutočne najpotrebnejších.

Inštitucionálny rámec

Pokrokový vývoj v sociológii možno značne urýchliť, ak sa včas vytvorí i inštitucionálny rámec, vhodný pre túto vedeckú disciplínu, a ak sa zriadia úspešne pracujúce laboratória.

Po tejto stránke je vysoko významné, že na začiatku roku 1963 bola — na základe rozhodnutia Predsedníctva Maďarskej akadémie vied — zriadená Sociologická výskumná skupina. Jej úlohou je stať sa teoretickým a metodologickým centrom sociologickej i výskumníckej práce v našej krajine. Pri zriadení tejto skupiny sa vychádzalo z myšlienky — a doteraz získané skúsenosti potvrdzujú jej správnosť — že rôzne vedecké výskumnícke a plánovacie inštitúcie musia — v zhode s potrebnou deľbou rôznych odvetví v rámci samej sociológie — vykonávať svoju vlastnú špecializovanú činnosť (Inštitút pre ľudovú kultúru v rámci Ministerstva školstva, špecializovaný na kultúrnu sociológiu, Plánovacie ústavy mesta Budapešť, špecializované na sociológiu hlavných miest atď.), pričom Sociologická výskumná skupina, zriadená rozhodnutím Akadémie vied, má fungovať ako metodologické a koordinujúce stredisko. V zmysle tohto projektu zriaďujú početné špecializované odvetvia sociológie svoje výskumnícke sekcie.

Nech sú inštitúcie a organizácie akokoľvek dôležité, slúžia iba ako rámec pre vedecký vývoj. Vývoj sociológie v Maďarsku závisí v prvom rade od počtu a kvalifikácie odborníkov, ktorí majú považovať rozvíjanie tejto vedy za svoj profesionálny cieľ. Takisto je dôležité, aby zdravý duch konštruktívnych diskusií, ktoré — ako to celý rad faktov dokazuje — sa v Maďarsku dostali do popredia v posledných rokoch, zostal zabezpečený a aby sa ďalej zlepšoval, čo je hlavnou podmienkou skutočne úspešnej činnosti v sociálnych vedách a tým samozrejme aj v sociológii.